

ESKUBIDE HISTORIKOEN ATARIAN: FORUTASUNA ETA SISTEMA JURIDIKO LIBERALA XIX. MENDEAN

1. SARRERA

“Otro sí el dicho Rey y Señor de Vizcaya cuando viniere a Vizcaya para facer el dicho juramento, á las puertas de la villa de Bilbao ha de facer prometimiento en las manos de algunos de los homes buenos de Bilbao é prometer como Rey y Señor de tener é guardar á las villas é tierras llanas de Vizcaya é durangueses é de las Encartaciones é a los moradores en ellas é en cada uno de ellos todos los sus privilegios é libertades é franquezas é fueros, é usos é costumbres é tierras é mercedes que de él han segun que los hobieron en tiempos pasados, é les fueron guardados...”

Bizkaiko Foru Zaharra, III. Kapitulu¹

Errege-erreginek horretara eskuratzen zuten Bizkaiko Jaurerriaren titulartasuna eta, bide horri jarraituz, jaun-andre izaera eureganatzen zuten, hau da, lurralde osoko eta biztanle guztien Foruak errespetatu eta gordeko zituztela zin eginez. Foru Zaharrak

¹ BIZKAIKO FORU ALDUNDIA / DIPUTACIÓN FORAL DE BIZKAIA, *Bizkaiko Foru Legeria / Legislación Foral de Bizkaia*, Foru Agirien Bilduma / Colección de Textos Forales, Bilbo, 1991, 108.

zin-egite zeremoniaren zehaztasunak bere baitara biltzea oso datu garrantzitsua da, hain zuzen ere, bizkaitarrok ekintza horri ematen zioten berebiziko pisuaren adierazgarria da. Are gehiago, Foruak erritu multzo bereziaren arabera zin egin arte, hots, lurraldeko toki zehatz batzuetan ondoz ondoko ekintzak burutu arte, errege-erreginek ez zuten jaun-andre izaera lortzen eta, ondorioz, baldintzak hitzez hitz bete arte euren boterea ez zen guztiz eragingarria Bizkaian. Antzeko gertakariak aurki ditzakegu Gipuzkoa, Araba eta Nafarroan, nahiz eta Bizkaikoa kasurik eredugarriena izan.

Lurralde horien gaineko boterea eskuratzeko formulak mendeetan ahalbidetu zuen sistema juridiko-politiko berezituak mantentzea. Egin-eginean ere, sistemok, hein handi batean, biziraun zuten errege-erreginen hitz-emate baldintza horri esker. Horretara, Historian zehar, bai Erdi Aroko errege-erreginek, baita Inperioko titularrek zein monarka absolutistek ere sistema horiei eusteko zina egin zuten, egitura horiek euren botereari muga ezarri arren, hala lurralde ikuspegitik begiratuta, nola edukiari erreparatuz. Modu horretan, foru sistema juridikoek mendez mende biziraun zuten inguruabar berriei egokitzuz eta estatuaren izaera eraldatzen zuten korrante politikoen erasoak pairatuz

Esparru honetako inflexio-puntu garrantzitsua sistema liberalaren etorrera da, estatuaren gobernu-sistema goitik behera aldatu zuen egitura politiko-filosofikoa. Era horretan, absolutismoaren garai ilunetan foru sistemek, erosoago edo zailago, estatuaren oldartze zentralizatzaileak jasan, bizirik iraun zuten. Foru-egiturak, arlo publikoari dagokionez, liberalismoaren aurrean, erori egiten dira, agonia-prozesu luzearen ondoren. Askatasun eta berdintasun printzipio erkideak², bai liberalismoan, baita foru-esparruetan ere,

² Adibide gisa, 1839ko Legearen eztabaidan Sancho diputatuaren adierazpenak, oso era nabarrian islatzen baitute ideia hau: “Los fueros, señores, á mí me parece que se pueden definir diciendo que son un sistema de administracion popular, nacido en tiempos de no mucha ilustracion, y sujeto á un gobierno absoluto, que no siempre ha respetado los fueros con religiosidad, y que tenia deseos, medios y fuerzas para atropellarlos, y aun alguna vez lo ha ejecutado, porque este es el hecho. ¿Y qué es la Constitucion? La Constitucion es tambien, señores, un régimen de administracion popular, nacido en tiempos posteriores de más ilustracion, en que se ha adelantado infinito, sobre todo de medio siglo á esta parte, en las ciencias políticas y le-

maila idealan gutxienez, ez dira nahikoak izango bien arteko harmonizazioa lortzeko, bizikidetzaz erdiesteko. Prozesu horretan bazuen zeresanik errege-boterearen mugaketak, hots, konstituzio-sistema berriak errege-erreginen jarduera zedarritzeak. Errege-boterea legeria liberalaren mugetara hesitzea eta, aldi berean, forueremua arlo pribatu zein administrazio-ekonomikora (Ekonomi Itunetara) estutzea batera garatu eta XIX. mendean topo egiten duten eragin osagarriak dira: errege-erreginek ezin dute forutasuna errespetatuko dutela hitzik eman, zin-egite hori euren gaitasun politikotik kanpo dagoelako, indarreko Konstituzioaren arabera. Konstituzio-sistema liberalean printzipio horrek ez du, maila teorikoan behintzat, salbuespenik.

Edozelan ere, aurreko ideari jarraituz, azpimarratu beharra dago egitura politiko liberala bera dela ildo estrajuridikoa erabiltzen duena forutasuna eraso egin edo babesteko, egoera politiko zehatza kontuan hartuta, kontrakotasun nabaria iruditu arren. Taxu horretan, liberalismoaren bokazioa bizitza juridiko-politikoaren arlo guztiak (eta guztien gain) Legearen menpe jartzea bada ere, egiatan, ez da izango konstituzio-esparrua foru-sistemen kontrako oldartze-iturri pribilegiatua, nahiz eta konstituzio liberala antolamendu juridikoaren lerrun goreneko araua izan, bai eta lurralde osoko biztanleek dituzten eskubideen zein betebeharren katalogoa ere. Aitzitik, hemeretzigarren mendeko konstituzio-ibilbidearen zatirik handienean ez ziren konstituzioak izan Foruen biziraupen-bidea itxi zutenak, beharbada forutasun publikoa eta konstituzio-sistema era batean edo bestean maila politikoan bateratzeko akordioa ahalbidetzeko asmoz³. Zernahi gisaz, Foruen mugaketa burutzeko edo forutasun publikoa ezabatzeko ez zen konstituzio-gailurra erabili, baizik eta behe-mailako xedapenak erabilita gauzatu ziren ekintzok.

gislativas... ¿perderán los fueros algo en hermanarse con la Constitución?... Yo creo que no es posible que pierdan, ni que haya entre nosotros semejante duda... Los fueros y la Constitución son dos hijos de la libertad, permitaseme decirlo así; dos hijos de diferente edad, de tiempos diferentes, de diferente contestura, de diferente robustez; ¿y será posible que estos dos hijos no quepan á un mismo tiempo en la casa paterna? Yo no lo creo, señores”, *Diario de Sesiones de las Cortes, Congreso de los Diputados*, 1839ko legegintzaldia, I, 34. zk., 603.

³ Ikus CLAVERO, Bartolomé, *Fueros vascos. Historia en tiempo de Constitución*, Ariel, Bartzelona, 1985.

Gai honen inguruko eztabaidak izaera akademiko hutsa duen elkarrizketa antzua dirudi, egungo errealitatean inolako garrantzirik izan edo pisu eskasa duena. Alabaina, gaurko sistema juridiko politikoa, zalantzarik gabe, bilakaera historiko berezien zori-
oneko edo zoritxarreko ondorioa da, bai eta ekonomia, gizarte eta politika arloetako gorabeheren ondorea ere. Halaber, estatu forma bat edo bestearen alde egin zein lurralde deszentralizazio-formulak oinarritzen duten ideologia konprometituenean (eta ideologia horien argudioetarik gehienek ere) euren sorburua dute XIX. mendeko gertakari historikoen interpretazioetan. Horrenbestez, izugarri interesgarria da zehaztasunez eta arretaz aztertzea zeintzuk izan ziren konstituzio-estatu liberalaren behin betiko ezarpena erraztu zuten gertakari ezustekoak edo nahitakoak, uztartuak zein isolatuak, horiek izan baitziren, paraleloan, foru-egitate publikoaren desagertzea ekarri zutenak. Gertatutakoek garrantzi berezia hartzen dute ondorengo emaitza ideologikoak eta ondorio politikoak kontuan hartu eta elkarrekin lotura egiten badugu.

2. KONSTITUZIOEN MULTZOA

Aipatu izan da jada Foruen eta sistema liberalaren arteko gatazka-alorra ez zela konstituzio-eremua izan. Edozelan ere, ezinbestekoa gertatzen zaigu XIX. mendeko konstituzio-historiari erreferentzia egitea, gehienbat, bi arrazoi kontuan hartzen badiugu. Lehenengoz, Konstituzioa delako liberalismoaren tresna pribilegiatua, egitura politikoa ezartzen duen testua, antolamendua, eskubide eta askatasun sistema eta lurralde antolaketa, bai eta printzipio liberalak finkatzen dituen kode politikoa, gainerako kode guztien euskarria. Bigarren, aurreko arrazoiari helduz, oso bitxia delako sistema juridiko liberalaren gailurrak alde batera uztea, lurralde administrazioa ezartzean, Foru eraentzak.

Konstituzio-gertakarien eta foru-sistemen arteko gatazka korapilatsua aztertuta, Foruen desegite prozesu luzea (kontuan hartzen badugu 1808 eta 1876 urteen arteko tartea) eta konstituzio-liberalismoaren sustraitze-ibilbidea *alderantziz proportzio-nalak izandako garapenak* direla esan dezakegu. Pentsaera liberaleko edukiaren eta forutasuneko printzipio orokorren artean *a priori* kide-tasuna, antzekotasuna, sumatu behar zen, bereziki, berdintasun eta

askatasun printzipioei begiratuta, ñabardurak ñabardura, baina kidesun hori ez zen gauzatu, XIX. mendeko konstituzio-historiari dagokionez. Planteamendu orokorra ondokoa izango litzateke: sistema batek aurrera egin ahala, bestea gutxitu behar zen, hots, batak irabazteko besteak galdu behar zuen.

Ontzi komunikatuen sistema horretan pisuzko osagaia izan zen *errege-boterea murriztea*, adierazi izan den moduan. Horrek ez du esan nahi, ezta gutxiago ere, errege-erreginen eskumen-esparrutik oinarrizko izaeradun aginteak era sistematikoan atera zirenik. Edonondik begira dakiola ere, aurreko mendeetan zehar forutasunaren oinarri izandako ituna, Monarkiaren eta foru lurraldeen arteko akordioa, ahulduz joango da guztiz desagertu arte, errege-borondateak bere eragina konstituzio-arauen muge-tara egokitu behar izan zuen heinean. Hari horri helduta, gogoratu behar dugu konstituzio-testu horietariko batzuk, dakigunez, beste batzuk baino murriztaileagoak izan zirela, errege-botereari dagokionez. Horrezaz gain, foru sistemen gain errege-erreginek izandako eragina orokorrean ulertu ahal izateko, kontuan hartu behar dugu foru lurraldeetako ordezkariak behin eta berriro, etengabe, jo zutela errege-instantzietara, Monarkiaren bitartekotza eskatuz, Foruen biziraupena arrisku handian zegoenean, bai eta geroago ere; izan ere, horren adibiderik garbiena dugu Ekonomia Itunaren negoziazioa, prozesu horretan aurkitzen dugularik errege-erreginen eraginik nabariena foru lurraldeetako ordezkarien alde.

Bestalde, hori guztia behar bezala ulertu ahal izateko, derri-gorreetan oroitu beharra dago hemeretzigarren mendearen erdialdean *Gobernu zentralaren eta foru lurraldeetako ordezkarien artean sorturiko begikotasuna*. Egoera hori ez zen ustekabea azaleratu; aldiz, garai horretako gobernu liberal moderatuek era egonkorrean izan zuten foru ordezkarien onespina. Gobernu liberalen egoera ahula eta foruzale liberalen negoziazio-gaitasuna funtsezko osagaiak izan ziren “neoforalitate” deritzon fenomenoak jaio eta iraunarazteko. Ildo bertsutik, epealdi horretan aurki dezakegu foru izaera hutsezko egoera, nahiz eta egoera hori ahalbidetzeko beharrezkoa izan neurri liberal batzuek foru egituraren ardatz nagusiak (foru baimena, barne aduanak etab.) birrintzea. Edozelan

ere, egoera hori habitat eroso bihurtu zen garaiko foruzale libera-
lentzat⁴. Talde horri gehitu zitzaizkion aurreko epealdietako liberalik
amorratuenak, neurri liberal berri horiek ezarrita, sortutako aukera
ekonomiko hobezinen ondorioz liluratuak.

Ikuspegi liberaletik begiratuta, konstituzio-prozesua eta
konstituzioetariko bakoitzaren eduki zehatzak aztertuta, orokorrean
esan dezakegu konstituzioen testuak idaztean, beste helburu
batzuen artean, lurralde izaerako arazo politikoa ere kontuan hartu
zela. Horrela, arau eremu hutsean, bai eta errealitate juridiko zein
erakunde esparruan ere, erraztu nahi izan zen arlo juridiko berezi-
tuak eta sistema liberal orokorra bat etortzea, hau da, *forudun lu-
rraldean errealitatea konstituzio-sisteman barneratzea*. Nahi hori
ez zen, inolaz ere, xaloa izan; alderantziz, jakina zen foru sistemen
ezabapenak izugarritzko arazoak sorraraziko zizkiola Gobernu zen-
tralari. Horrela izanik, ez dago foru abolizioa era orokorrean eta
beren beregi ezartzen duen konstituzio-manurik⁵. Egitate horren
interpretazioa ondokoa izan daiteke: elkar ulertzeko borondatea
edo, gutxienez, Madrilgo gobernuen esku tresna baliagarriak
jartzeko asmoa, zertarako-eta foru sistemak erabat desagerraraztea
baino irtenbide hobeagorik negoziatu ahal izateko.

Edonola ere, konstituzioen eta Foruen arteko tirabira horre-
tan, komenigarria dirudi konstituzio-epealdiak bereizteak, testu guz-
tiak ez baitziren joera berekoak izan. Horretara, lehenengo garaia
liberalismoaren eta absolutismoaren arteko gatazkan kokatu

⁴ RUBIO POBES, Coro, *Liberalismo y fuerismo en el País Vasco (1808–1876)*, Cuadernos
“Sancho el Sabio”, Fundación Sancho el Sabio, Vitoria–Gasteiz, 2002.

⁵ RICO LINAGE, Raquel, *Constituciones históricas. Ediciones oficiales*, Secretariado de
Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 3ª edición, Sevilla, 1999.

⁶ Adibide moduan, beste batzuen artean, ondoko obra hauek azter ditzakegu: ARGÜELLES,
Agustín de, *Discurso preliminar a la Constitución de 1812*, Luis Sánchez Agestaren sarrera,
Centro de Estudios Constitucionales, Madril, 1981, GARÓFANO SÁNCHEZ, Rafael/ PÁRAMO
ARGÜELLES, Juan Ramón de, *La Constitución gaditana de 1812*, 2. arg., Diputación de Cádiz,
Jerez, 1987; MARTÍNEZ SOSPEDRA, Manuel, *La Constitución española de 1812*, Cátedra
Fadrigue Furio Ceriol, Valentzia, 1978; SANZ CID, Carlos, *La Constitución de Bayona*, Reus,
Madril, 1922; TIERNO GALVÁN, Enrique (dir.), *Actas de las cortes de Cádiz*, Taurus, Madril,
1964; TOMÁS VILLARROYA, Joaquín, *El sistema político del Estatuto Real (1834–1836)*,
Instituto de Estudios Políticos, Madril, 1968.

beharko genuke, hau da, *1808 eta 1834 urteen artean*⁶. Tarte horretan, liberalismoak bere biziraupena ziurtatu beharra zeukan, bai konstituzio mailan baita erakunde alorrean ere. Era berean, absolutismoak, hiltorian egonda ere, behin betiko desagertu baino lehen bere burua sutsu babestu zuen. Giro orokor horrek bidea ireki zion foruzaleetasunari, estatuaren errealitate politikoari muzin eginez, bere egitura mantendu ahal izateko. Horrela, konstituzio-xedapenen eragin mugatuak, batez ere arlo kronologikoan, foru lurraldeetako arduradunei ahalbidetu zien, batzutan oso eroso gainera, konstituzio-testuak alboratzea eta, ondorioz, sistema liberala bera ere alde batera uztea, sistema horren joera estatuarena ez zen bestelako sistema guztien desagertzea lortzea izan arren.

Hurrengo epealdia *1837ko Konstituzioaren eta 1868ko Iraultza Goragarriaren artekoa*⁷ izango litzateke. Garai horretan kolokan jartzen dira sistema liberalaren irmotze prozesua eta gobernuen sendotasuna. Absolutismora itzultzeko planteamendu politikoa ez zen jada bideragarria, are gutxiago I. Gerra Karlista bukatutakoan, baina sistema liberalak oraindik ez zuen lortu behar adinako sendotasuna konstituzio-gobernuen oreka ziurtatzeko; izan ere, gobernuok maiz behar izan zuten laguntasun politikoa euren egoera finkatzeko. Testuinguru horretan foruzale liberalen eta gobernu moderatuen arteko sintonia eragingarriari buruz hitz egin dezakegu⁸. Ordurako, kontzientzia liberaletan (bai estatuaren gobernu kideen nahietan, baita foru erakundeetako boterea lortu zuten foruzale liberalen gogoetan) minberatasunik handienak sortzen zituzten osagaiez gabetu ziren Foruak (aduanak, foru baimena etab.) eta bideragarria zen akordioa. Harreman adeitsuok ere tentsio, tirabira eta istiluz josita egon

⁷ Beste batzuen artean, CÁNOVAS SÁNCHEZ, Francisco, *El moderantismo y la Constitución española de 1845*, Cátedra de Estudios Hispánicos, Fundación Santa María, Madril, 1985; CASANOVA AGUILAR, Isabel, *Aproximación a la Constitución nonnata de 1856. Presentación general y primera publicación del texto íntegro*, Universidad de Murcia, Murtzia, 1985; COLOMER VIADEL, Antonio, *El sistema político de la Constitución española de 1837*, Publicaciones del Congreso de los Diputados, Madril, 1989.

⁸ Ikus PÉREZ NÚÑEZ, Javier, *La Diputación Foral de Vizcaya. El régimen foral en la construcción del Estado liberal (1808-1868)*, Centro de Estudios Constitucionales, Universidad Autónoma de Madrid, Madril, 1996.

ziren, baina horiek guztiak konpondu edo, behintzat, gainditu ziren elkarren arteko negoziazio borondateari helduta⁹. Ezin guxtietsi dezakegu lurralde forudunen oligarkian gertaturiko aldaketa: forutasunaren anputazioak onartu zituen, Foruen iraunarazpena eta biziraupena, mugatua bederen, ziurtatzeko.

Espainiako konstituzio-historiaren unerik gogoangarrienerarikoa dugu, XIX. mendeari erreparatuz gero, *1869ko Konstituzio aurrerakoia eta 1875. urtearen arteko tartea*¹⁰. Epealdi horretan era berezian pilatu ziren gizarte, ekonomia eta politika arloetako osagai anitzak desoreka eta, askotan, lurrunkortasun giroa sorrarazteko. Larritasun egoera orokor hori eragin zuten inguruabarrak asko eta oso anitzak izan ziren eta, gehienetan, batzuk besteen kausa eta ondorio dira aldi berean. Edonola ere, ondokoak azpimarratu beharra dago: garaiko gobernuen ezegonkortasuna, 1869ko Konstituzioaren inguruan sortutako erlijio-arazoa, joera desberdineko altxamenduak, Errepublika, hots, sistema berri eta aurrerakoia ezartzearen ondorioak, saiakera federalistek eta langileen mugimendu hasiberriek eragindako tentsio politikoak, herritarren egoera ekonomiko larria eta, azkenik, Gerra Karlista amaitu berriak sorturiko sufrimendu orokorra alor guztietan (gizartean, ekonomia etab.etan).

Gerraren inguruabar horiek era askotako erreakzioak sortu zituzten maila guztietan. Horretara, borrokaldi ororen berezko ondoreak izateaz gain, hain zuzen ere, hildakoak eta galera ekonomikoak sortzeaz gain, gizartean eta, logikoa denez, politikarietan ere kontzientzia orokorra hedatu zen: karlisten porrotak

⁹ Ikus RUBIO POBES, Coro, *Fueros y Constitución: la Lucha por el Control del Poder (País Vasco, 1808–1868)*, Universidad del País Vasco–Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio Editorial–Argitalpen Zerbitzua, Bilbo, 1997.

¹⁰ Besteak beste, hurrengo lan hauek kontsulta ditzakegu: BARÓN FERNÁNDEZ, José, *El movimiento cantonal de 1873 (Primera República)*, Edicions Do Castro, A Coruña, 1998; CARRO MARTÍNEZ, Antonio, *La Constitución española de 1869*, Ediciones Cultura Hispánica, Madril, 1952; COMÍN COLOMER, Eduardo, *Historia de la Primera República*, Editorial AHR, Bartzelona, 1956; FERRANDO BADÍA, Juan, *La primera República española*, Editorial Cuadernos para el Diálogo, Madril, 1973; LÓPEZ CORDÓN, Mª Victoria, *La Revolución de 1868 y la I República*, Siglo XXI de España editores, Madril, 1976; LORCA SIERO, Antonio, *Las Cortes Constituyentes de 1869–1871*, Editorial MAN, León, 1995.

ezinbestean ekarri behar zuen Foruen abolizioa, gerraren eta liskarrak sorturiko zorigaitz guztien iturburua izaki.

Edonola ere, 1875. urtera arte, estatuaren gorabeherak (gizarte zein politika arloetako inguruabarrek) berriro ere jarri zuten forutasuna nahiko egoera erosoan, konstituzio-sistema liberalaren barruan bere biziraupenari begiratuta, batez ere kontuan hartzen badugu garai horretan indarrean egondako konstituzioak (eta 1873ko konstituzio-proiektuak) XIX. mendean ezarritako konstituzio-eraentzarik aurrerakoiena (errotik liberalena) finkatu zuela. Aipaturiko eragile horiek guztiak eta beste hainbeste erabakigarriak izan ziren urte horietan foru-iraupena ziurtatzeko. Estatuko gobernuak ez zeuden, *de facto*, egoera politiko aiproposean, alde batera utzita gizarte edo ekonomia inguruabarrak, Foruen abolizioari ekin ahal izateko, hain prozesu sakona izanik forutasunaren ezabapena. Aldi berean, altxamendu karlistak foru lurraldeak gobernuaren eraginetik isolatzea ekarri zuen, eta horrek nolabaiteko “autonomia” eman zien lurralde horiei. Horrek ez du esan nahi, inolaz ere, lurraldeetako egoera erraza zenik; kontrara, gerraren egoitza militarra lurraldeotan egonda, gatazka armatuaren ondorioz ankerrenak Bizkai, Gipuzkoa, Araba eta Nafarroako biztanleek pairatu behar izan zituzten eta, horrezaz gain, izaera militarreko gorabeherak bi zonalde sorraraztea ekarri zuen: alde batetik, karlisten mendeko zonaldea, foru apainduraz jantzitako erakundeekin; bestetik, gune liberalak, arlo geografikoari begiratuta lurraldeetako hiriburuetan eta horietako inguruetan kokatu¹¹ eta, itxuraz behintzat, Foruen araberako erakunde egitura mantendu zutenak, “neoforalitatea”ren interpretazioari jarraituz.

Hori gorabehera, beharbada hemeretzigarren mendeko urterik adierazgarriena, gai honi dagokionez, *1876. urtea* da, Errestaurazioaren sistema politikoaren une erabakigarria, oinarri kro-

¹¹ “... cae en manos carlistas toda Vizcaya menos Bilbao y Portugalete; toda Guipúzcoa menos los pasillos Tolosa–San Sebastián–Irún; toda Navarra menos Pamplona, Estella y parte de la zona ribereña; la totalidad de Álava menos Vitoria y Laguardia. Los trenes procedentes de Madrid no pasarán, hasta 1876, de Miranda de Ebro” ESTORNÉS ZUBIZARRETA, Idoia, *Carlismo y Abolición foral. En torno a un centenario (1876–1976)*, Editorial Auñamendi Argitaletaria, Donostia–San Sebastián, 1976, 166.

nologikoa eta data sinbolikoa. Une horretan topo egin zuten XIX. mendean zehar hainbat aldiz elkarren kontra egin zuten bi korronteek, hots, foruzaleak eta liberalak. Talka egite horren ondorioz sortu ziren arau-emaizta desberdin bi, hau da, 1876ko ekainaren 30eko Konstituzioa eta urte bereko uztailearen 21eko Legea (Foruen Abolizioari buruzko Legea). Bi xedapenok, euren arau-maila desberdina zelarik, osagarriak izan ziren esparru juridikoan. Konstituzio kontserbadore berriak liberalismoaren printzipioei sendotasuna eta irmotasuna eman zizkien, hemeretzigarren mendeko gorabehera izugarrien ondoren, eta horrek liberalismoa behin betiko finkatzea lortu zuen. Horri gehitzen badiogu azken Gerra Karlistaren amaiera, liberalismoak karlismoa garaituz, ondorioa oso nabaria da: Foruek oso etorkizun iluna zuten, besteak beste, gizarteak forutasuna XIX. mendeko liskar armatuen errudun gisa sumatzen zuelako eta, horrezaz gain, forutasuna sistemaren desorekatze faktore bilakatu zelako.

Taxu horretan, Errestaurazioaren lehenengo urratsek eta Konstituzio berriak sistemaren oreka ziurtatzen zuten, erakundeak eta politika sendotzen zituzten, eta horrek guztiak itxaropena eman zion bakea behar zuen gizarteari. Aldi berean, politikariek eta prentsa politikoak gizarte hori, lasaitasun eta baretasun politikoa behar zuen gizartea, era sutsuan asalatu zuten, bake eta oreka nahiak erabilia, ezinezko bihurtzeko Foruen iraunarazpena, nahiz eta Gobernuaren hasierako joera ustez horrelakoa izan edota foru ordezkariak etsi-etsian hori lortzen saiatu. Laburbilduz, helburua gizartean forutasuna ezabatzeko nahi orokorra sorraraztea zen, gogo horrek, ondoren, arduradun politikoak behartuko baitzituen, nahiz eta halako aurreikuspenik ez izan, Foruen abolizioa ezartzera¹². Horretarako ezinbestekoa izan zen 1876ko

¹² Llobregat kondearen esanetan, “en primer lugar, debo quejarme, Sres. Diputados, de la atmósfera que nos rodea en este asunto; atmósfera falsa, atmósfera de pasión, que nos oprime y agobia á todos... Ante esta consideracion os pido encarecidamente calma, sosiego y templanza para juzgar con la alta imparcialidad que deben juzgar los hombres de Estado los asuntos de esta índole, no dejándose influir en manera alguna por atmósferas y presiones exteriores, que pueden ser más o ménos apasionadas, que no siempre son justas, y que son impropias siempre de los altos Cuerpos Legislativos”, *Diario de Sesiones de las Cortes, Congreso de los Diputados, 1876–1877ko legegintzaldia*, V, 107. zk., 2952.

Konstituzioak emandako sendotasun-etorkizuna, arrazoizko bake-
aukera berriak sortuz gizartean eta politikan.

3. LEGE-APARATUA

Aurretik azaldu den bezala, Gobernuak Legea, esangura hertsian, erabili zuen Foru sistemen esparruari ekiteko, foruak mugatzeko (1839) edo ezabatzeko (1876), baina, edozelan ere, konstituzio mailatik beheragoko arauak ezarri zuten, eremu horri dagokionez, lurralde antolamendua nolakoa izan behar zen forudun lurraldeetan.

Arlo horri begiratuta, bi dira arrazoiketarik nagusienak. Lehenengoak aurreko ataleko azken ideari jarraitzen dio, zati batean behintzat: 1839ko urriaren 25eko eta 1876ko uztailaren 21eko *legeen sorrerak, eztabaidak eta onarpenak, eta garai bakoitzaren gizarte egoerak zein foru errealitateari buruzko iritzi publiko orokorrak lotura estua dute*. Bai 1839ko Legearen unean, baita 1876ko Legearen garaian ere, foru egiturak atzematete saiakera egin zen ikuspegi orokorretik begiratuta, momentu bakoitzaren helburua oso desberdina zelarik. Horretara, 1839an Foruen biziraupen mugatua bilatu zen, eta, aldiz, 1876an sistema horien izate bera ezabatu nahi izan zen. Bi arauetariko bakoitzak esteka sendoa du Gerra Karlista batekin edo bestearekin. Horrek oso ondorio nabaria dakar, hau da, gertako gizarte-pairamena izugarri ga-rrantzitsua izan zen kontzientzia orokorra sortzerakoan eta, logikoa denez, kontzientzia horretan iritzi politikoez (edozein izaerakoek) eragina izateko aukeretan. Izatez, politikariek argudio gisa erabili zuten, gehienbat 1876an, “gizarte aldarria” zeritzona, lege-proposamena egiteko orduan. Hori dela bide, nabariak dira gerra bakoitzaren eta gizarte ondoreen arteko harremanak, gizartearen sentimendu orokorrari begiratuta. Edozelan ere, politikariek sentimen soziala jaso eta, aldi berean, areagotu arren, arau bakoitzari dagokion konstituzio-uneak (1837ko Konstituzioak eta 1876ko Konstituzioak, hurrenez hurren) giro politiko desberdinak ondorioztatu zituzten eta egoera horiek, dakigunez, irtenbide juridiko desberdinak sorrarazi zituen, forutasunaren sistemari dagokionez, hots, biziraupena edo desagertpena.

Bigarren arrazoiketa kontuan hartuta, irizpide juridikoa *stricto sensu* adierazi beharra dago: *Foruen iraupen mugatua, hasieran, eta, ondoren, behin betiko abolizioa, bitxia iruditu arren, Lege-tresnak erabilia egin zen, foru gatazkatik kanpo utzita garai bakoitzeko Konstituzioa*. Are gehiago, aurretik aipatu izan denez, hemeretzigarren mendeko konstituzioek ez zioten erreferentziarik egin forutasunari, hau da, ez zuten ezarri Foruen iraupena edo desagertzea. Gai hori oso interesgarria da, Konstituzioa baita, ikuspegi liberalean, herritarren oinarritzko eskubideak eta askatasunak arautu, estatu forma eta erakunderik garrantzitsuenak ezarri, eta, logikoa denez, lurralde antolaketa egiteko era eta, ondorioz, lurralde administrazio zein toki administrazioa finkatu behar duen testua.

Aldez aurretik aipatu izan da zeintzuk izan zitezkeen konstituzio bakoitzaren egileek kontuan hartutako irizpideak foru sistemak testuan saihesteko; izan ere, bide horri jarraituz, konstituzio-testuek foru-egiturak arautu, mugatu edo ezabatu izan ahal zituzten. Ez zen horretara egin. Zergatien artean beren beregi azpimarratu behar da aukeratutako bideari jarraitzeko abagune politikoa, gobernu bakoitzaren lehentasunen arabera, bai eta ildo horrek zituen abantailak ere. Aukera horrek bidea irekitzen zion lege-testua arlo politikoan eroso negoziatzeari, legea ez baitzegoen konstituzio-testuaren zurruntasunari lotuta eta, bide beretik, oso epealdi laburrean posible baitzen legearen eduki literala ere aldatzea. Edozelan ere, beharbada irizpiderik garrantzitsuena ondokoa izan daiteke: testuaren abstrakzioak ahalbidetzen zuen interpretazioa era batekoa edo bestekoa izatea, garaiaren beharrezan kontuan hartuta. Horretara gertatu zen 1839ko Legearekin. Hain handia zenik lege-tresna juridikoaren esparrua, legearen baliabidea erabili zen Foruak 1839an berresteko eta 1876an abolitzeko.

Nondik-nahi begiratuta, forutasuna arautu zuten bi arau juridikoen oinarritzko helburuak aipatu beharra dago. *1839ko urriaren 25eko Legeak arau-tresna batera jaso zuen Foruak era mugatuan iraunarazteko borondatea*¹³, *Gobernu zentralarena alegia*.

¹³ AGIRREAZKUENAGA, Joseba / URQUIJO GOITIA, José Ramón (eds.), *150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25 de octubre de 1839*, Eusko Legebiltzarra / Parlamento Vasco, Vitoria-Gasteiz, 1990.

Aipatu izan da zein zen arau horren sortze-prozesua inguratu zuen egoera soziala: gizarteak, bizi izandako gerra egoerak nazkatuta, bakea eta oreka politikoa ezinbestean behar zuen. Alabaina, oraingo honetan ere aurki ditzakegu Foruen erroko abolizioa eskatzen zutenak, gizartean sentimendu hori areagotuz. Halere, Gobernuak ez zuen bere burua behartuta ikusi horrelako neurririk ezartzeko, edota ez zegoen egoera politiko erosoan lan horri ekin ahal izateko. Edozelan ere, onartutako Legea hain zabala izanik, testuaren interpretazioari begira bederen, ia berrogei urtez foru sistemak babestuta geratu ziren. Are gehiago, nahiz eta forudun lurraldeetako ordezkariak Gorteetan arau horren eduki literala mesfidantzaz (bai eta kontraktasunez ere) begiratu, egiatan, denborak aurrera egin ahala, neurri hau egitura liberalean mugaturiko Foruen lege-euskarri bihurtu zen¹⁴, Koroarekin itun historikoa ordezkatzuz, eta konstituzio-izaera emanaz forutasuna sisteman barneratzeari. Horren arrazoiak oso logika juridiko simplea dauka: Gorteen onartutakoa, behar bezalako lege-tresna erabilita, ezin zitekeen Konstituzioaren kontrakoa izan¹⁵ eta, ondorioz, “neoforalitate” zeritzona derrigorrean Konstituzioaren arabera izan behar zen¹⁶.

¹⁴ Legearen interpretazioa (foruzaleen ikuspegitik, bederen) proiektuaren eztabaidan bertan azaleratu zen, ezinbestean gorde beharreko konstituzio-printzipioak salbuetsi eta, gainerakoan, Foruen edukia irauarazi ahal zela adieraztean, hain zuzen ere, Grazia eta Justizia Ministroaren hitzetan: “... yo salvo la unidad de las cosas en los grandes vínculos, en los grandes principios, en las grandes formas, y creo que se salva la unidad constitucional habiendo un solo Rey constitucional para todas las provincias, un mismo Poder legislativo, una Representacion nacional comun. Las Constituciones, señores, son una colección de principios sancionados; su desenvolvimiento depende de las leyes secundarias, y no se opone ni á la Constitucion ni á los principios en ella consignados la forma en que se desarrollen éstos, toda vez que en su esencia se salven”, *Diario de Sesiones de las Cortes, Senado*, 1838–1839ko legegintzaldia, 17. zk., 169.

¹⁵ Vallgornerako Markesaren arabera, “... la primera vez que estos fueros van á recibir la confirmacion de unas Córtes españolas, es hoy. Concesiones hasta aquí de los Reyes, en adelante serán del Reino votada en Córtes por los representantes de la Nacion española, y el pensamiento inmutable de la ley viene á subrogar la frágil, la quebradiza, la deleznable y sobre todo versátil voluntad del hombre. Y qué, al dar, señores, á aquella legislacion de tantos siglos, venerable, pero no sancionada hasta ahora en Córtes, al darle el sello augusto que le imprime el voto y reconocimiento nacional, ¿no podremos imponerle una restriccion y salvar la unidad constitucional?” *Diario de Sesiones de las Cortes, Senado*, 1838–1839ko legegintzaldia, 18. zk., 191.

¹⁶ VÁZQUEZ DE PRADA, Mercedes, *Negociaciones sobre los Fueros entre Vizcaya y el poder central. 1839–1877*, Caja de Ahorros Vizcaína, Bilbo, 1984.

Beste muturrean, 1876ko uztailaren 21eko Legeak gordintasun osoz irudikatu zuen Gobernu zentralaren borondate bateratzaile eta berdintzailea, edonolakoa izanda Madrilgo Gobernuaren hasierako nahia Foruei begira. Horretara, berriz ere azpimarratu behar da Gobernuaren gain gizarteak eta berau aztoratzen gehien aritu zirenek, hots, politikariek¹⁷ eta prentsak eduki zuten eragin sutua. Horri dagokionez, ezinbestean gogoratu behar dugu forutasunaren aldeko komunikabideak zentsuraren mende zeudela, debekatuta zutelarik Foruei inolako erreferentziarik egitea, nahiz eta aipamenok Foruen iraunarazpena Konstituzioaren mugen barruan defendatu¹⁸. Egoera horrelakoa izanik, abolizioaren aldeko komunikabideek ez zuten inolako kontrakotasunik izan Foruen aurkako eraso fronte guztietan zabaltzeko¹⁹. Bide hori jorratuta, prentsak Foruak eta konstituzio-

¹⁷ Beste batzuen artean, izugarritzko aurkakotasunez aritu zen Sánchez Silva senadorea. Adibide moduan, hurrengo erreferentzia: “A mí me han enviado aquí 500.000 españoles para que ayude á dar sepultura bajo estas bóvedas á los fueros de las Provincias Vascongadas”, *Diario de Sesiones de las Cortes, Senado*, 1876ko legegintzaldia, 57. zk., 827.

¹⁸ Zabala diputatuaren arabera, “desearia saber qué razon ó qué fundamento puede haber para que á los periódicos de la villa de Bilbao les esté absoluta y terminantemente prohibido el defender las intituciones de aquel país, atacadas en todos los tonos y formas, llegando á tal extremo la prohibición... que no se les permite siquiera copiar lo que otros periódicos dicen sobre los fueros... no hay allí la excitación que nuestros enemigos han querido hacer ver; lo que hay allí, y es natural, es gran pena, dolor, disgusto y el malestar consiguiente al ver el giro que toma la cuestion foral”, *Diario de Sesiones de las Cortes, Congreso de los Diputados*, 1876–1877ko legegintzaldia, III, 65. zk., 1587.

¹⁹ “La tenacidad de las provincias rebeldes del Norte no merece consideración ninguna. Nada de transacciones, nada de convenios que vengan a hacer inútiles tantos y tan inmensos sacrificios y tanta sangre derramada combatiendo la causa del absolutismo” (*El Imparcial*, 3 de febrero de 1876, 2); “Cuando un país se muestra tan belicoso, es muy justo se le gobierne militarmente” (*El Correo Militar*, 2 de marzo de 1876, 1–2); “Dice EL MERCANTIL VALENCIANO que los jóvenes de aquella ciudad, para demostrar su opinión contraria a los Fueros de las provincias Vascongadas, tratan de salir los días en que se celebren las fiestas de la paz luciendo en el ojal de la levita un pequeño lazo de seda con los colores nacionales, símbolo de la unidad de la patria” (*Boletín de Comercio*, Santander, 14 de marzo de 1876, 2); “... la sola consideración de que las provincias del Norte forman parte de la península española aconsejaría su abolición para crear la *unidad constitucional*” (*El Correo Militar*, 21 de marzo de 1876, 2). CIAURRIZ BELZUNEGUI, Alberto, *La abolición de los Fueros Vascos a través de la prensa*, Editorial Auñamendi Argitaletaria, Donostia–San Sebastián, 1976.

eraentza liberala bateraezinak zirela defendatu zuen, estatuko lurralde-unitateen arteko berezitasunak gainditzearen alde agertu zen²⁰, betiere berdintasunaren printzipio liberalaren izenean, edota Forutasuna azken Gerra Karlistaren zein 1833-1839 epealdiko gerraren sorburu eta arrazoirik larrien gisa aurkeztu zuen. Seguruenik azken argudio hori erarik sakonenean barneratu zen garai horretako politikarien gogoan. Hainbat inguruabar metatu ziren 1876ko emaitza sorrarazteko, besteak beste, gerraren garaipen liberalak piztu zuen poza, gerrak eragindako esfortzua (galera ekonomikoak zein heriotzak), Foruen eta Karlismoaren arteko lotura²¹, liberalismoak forutasunari pribilegio maila ematea²² eta nazio batasuna lortzeko irrika (gutxienez arlo juridiko publikoan lorturiko erabereketze-emaitza²³) etab. Horiek guztiek, beste batzuen artean, Gobernu zentrala behartu zuten forutasun publikoa desagere-

²⁰ “Las provincias vasco-navarras, ¿son o no españolas? En el primer caso no deben repugnar el ser regidas por las mismas leyes que las demás, no deben insistir en la conservación de privilegios siempre odiosos. En el segundo, si prefieren ser antes vascas que españolas, quédense enhorabuena con sus Fueros; pero formen estado aparte, prohibase que ningún natural de allí desempeñe cargo alguno en ningún ramo, póngase estrecho sitio a sus fronteras...” (*El Correo Militar*, 25 de marzo de 1876, 1), CIAURRIZ BELZUNEGUI, Alberto, *La abolición*, 111.

²¹ ESTORNÉS ZUBIZARRETA, Idoia, *Carlismo y Abolición foral. En torno a un centenario (1876–1976)*, Editorial Auñamendi Argitaletza, Donostia–San Sebastián, 1976.

²² Adibidez, Reinoso senadorearen hitzaldia: “He aquí por qué los que vivimos en las provincias no exentas no podemos menos de considerar la cuestion que se discute como de inmensa gravedad, pues todo cuanto sean exenciones en tributos y cargas, ya sean de hombres, ya de dinero, han de venir á pesar sobre nuestras esquilmas, esquilmadísimas provincias... ¿Y cómo nos habíamos de presentar en nuestras provincias si fuéramos tan blandos para las Vascongadas y tan fuertes para que se exigiera á las nuestras el cumplimiento de la ley general? Es una rara coincidencia, señores, el que esas provincias siempre hayan hecho uso de sus fueros en contra de la Nacion”, *Diario de Sesiones de las Cortes, Senado*, 1876ko legeintzaldia, 58. zk., 878

²³ López Dóriga senadorearen esanetan, “... ¿Se quiere, ó no se quiere la unidad constitucional? ¿Se quiere? Pues la comision nos ha dicho que sí, el Gobierno tambien nos dice que sí; entonces, ¿por qué no dar esta satisfaccion al país?... ¿Por qué descontentar al país, que no cree que sea una verdad absoluta la abolicion de los fueros? Porque, señores, es evidente que si en alguna cuestion la opinion general se ha pronunciado, es ésta; en todas partes hemos oido el grito de «abajo los fueros»...”, *Diario de Sesiones de las Cortes, Senado*, 1876ko legeintzaldia, 59. zk., 894.

rarazteko neurria hartzera, gainerako konponbideak ezartzea ezinezkoa baitzen orduko gizarte giroa aztertuz.

Ilido beretik, abolizioa eta berehala gertatutakoa ikusita, agian ez zen izan Gobernuaren hasierako helburua hain eragin handiko erabakirik hartzea, kontuan hartzen baldin badugu Ekonomia Itunen garaia 1878an, hau da, Foruak abolitu eta bi urte igarota zabaldu zela. Epealdi berri horrek bide zabala ireki zien klase foruzale liberalen interesei (foralak edo “neoforalak”) eta berehala bihurtu ziren foru lurraldeetako oligarkia; izan ere, askotan, klase horiek abolizioaren eta ondoren sortutako egoeraren onuradunik handienak izan ziren. Horratik, erabaki hori hartzeko Gobernu zentralak bere burua behartuta ikusi edo ez, 1876ko uztailaren 21eko Legea onartzeak foru lurraldeen eta estatuaren arteko harremanetan sistema berria hastea ekarri zuen, gutxienez, esparru ekonomikoan, hasieran, eta Administrazio arloan, ondoren. Bi eremu horiek, forutasun zabalean sakon errotuta, denborak aurrera egin ahala eta, batez ere, aurreko mendearen lehenengo hereneko gorabeherak kontuan hartuta, Euskal Eskubide Historikoen teoria oinarritu zuten²⁴. Ukaezinezko gaurkotasuna duen kontzeptu horrek, dakigunez, literatura juridiko-politiko zabala ondorioztatu izan du, hala XX. mendean, nola, momentuz, XXI. mendean ere.

²⁴ Ikus, beste askoren artean, HERRERO DE MIÑÓN, Miguel, *Derechos Históricos y Constitución*, Taurus, Madril, 1998; LARRAZABAL BASAÑEZ, Santiago, *Contribución a una Teoría de los Derechos Históricos Vascos*, Instituto Vasco de Administración Pública / Herri-Arduralaritzaren Euskal Erakundea, Bilbo, 1997; eta TOMÁS Y VALIENTE.

4. BIBLIOGRAFIA

- AGIRREAZKUENAGA, Joseba/ URQUIJO GOITIA, José Ramón (eds.), *150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25 de octubre de 1839*, Eusko Legebiltzarra/ Parlamento Vasco, Vitoria–Gasteiz, 1990.
- ARGÜELLES, Agustín de, *Discurso preliminar a la Constitución de 1812*, Luis Sánchez Agestaren sarrera, Centro de Estudios Constitucionales, Madril, 1981.
- BARÓN FERNÁNDEZ, José, *El movimiento cantonal de 1873 (Primera República)*, Edicios Do Castro, A Coruña, 1998.
- BIZKAIKO FORU ALDUNDIA/ DIPUTACIÓN FORAL DE BIZKAIA, *Bizkaiko Foru Legeria/ Legislación Foral de Bizkaia*, Foru Agirien Bilduma/ Colección de Textos Forales, Bilbo, 1991.
- CÁNOVAS SÁNCHEZ, Francisco, *El moderantismo y la Constitución española de 1845*, Cátedra de Estudios Hispánicos, Fundación Santa María, Madril, 1985.
- CARRO MARTÍNEZ, Antonio, *La Constitución española de 1869*, Ediciones Cultura Hispánica, Madril, 1952.
- CASANOVA AGUILAR, Isabel, *Aproximación a la Constitución nonnata de 1856. Presentación general y primera publicación del texto íntegro*, Universidad de Murcia, Murtzia, 1985.
- CIAURRIZ BELZUNEGUI, Alberto, *La abolición de los Fueros Vascos a través de la prensa*, Editorial Auñamendi Argitaldaria, Donostia–San Sebastián, 1976.
- CLAVERO, Bartolomé, *Fueros vascos. Historia en tiempo de Constitución*, Ariel, Bartzelona, 1985.
- COLOMER VIADEL, Antonio, *El sistema político de la Constitución española de 1837*, Publicaciones del Congreso de los Diputados, Madril, 1989.
- COMÍN COLOMER, Eduardo, *Historia de la Primera República*, Editorial AHR, Bartzelona, 1956.

- ESTORNÉS ZUBIZARRETA, Idoia, *Carlismo y Abolición foral. En torno a un centenario (1876–1976)*, Editorial Auñamendi Argitaletza, Donostia–San Sebastián, 1976.
- FERRANDO BADÍA, Juan, *La primera República española*, Editorial Cuadernos para el Diálogo, Madrid, 1973.
- GARÓFANO SÁNCHEZ, Rafael/ PÁRAMO ARGÜELLES, Juan Ramón de, *La Constitución gaditana de 1812, 2. arg.*, Diputación de Cádiz, Jerez, 1987.
- HERRERO DE MIÑÓN, Miguel, *Derechos Históricos y Constitución*, Taurus, Madrid, 1998.
- LARRAZABAL BASAÑEZ, Santiago, *Contribución a una Teoría de los Derechos Históricos Vascos*, Instituto Vasco de Administración Pública/ Herri–Arduralaritzaren Euskal Erakundea, Bilbo, 1997.
- LÓPEZ CORDÓN, Mª Victoria, *La Revolución de 1868 y la I República*, Siglo XXI de España editores, Madrid, 1976.
- LORCA SIERO, Antonio, *Las Cortes Constituyentes de 1869–1871*, Editorial MAN, León, 1995.
- MARTÍNEZ SOSPEDRA, Manuel, *La Constitución española de 1812*, Cátedra Fadrique Furio Ceriol, Valencia, 1978.
- PÉREZ NÚÑEZ, Javier, *La Diputación Foral de Vizcaya. El régimen foral en la construcción del Estado liberal (1808–1868)*, Centro de Estudios Constitucionales, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1996.
- RICO LINAGE, Raquel, *Constituciones históricas. Ediciones oficiales*, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 3ª edición, Sevilla, 1999.
- RUBIO POBES, Coro, *Fueros y Constitución: la Lucha por el Control del Poder (País Vasco, 1808–1868)*, Universidad del País Vasco–Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio Editorial–Argitaletza Zerbitzua, Bilbo, 1997.
- RUBIO POBES, Coro, *Liberalismo y fuerismo en el País Vasco (1808–1876)*, Cuadernos “Sancho el Sabio”, Fundación Sancho el Sabio, Vitoria–Gasteiz, 2002.

- SANZ CID, Carlos, *La Constitución de Bayona*, Reus, Madril, 1922.
- TIERNO GALVÁN, Enrique (dir.), *Actas de las cortes de Cádiz*, Taurus, Madril, 1964.
- TOMÁS VILLARROYA, Joaquín, *El sistema político del Estatuto Real (1834–1836)*, Instituto de Estudios Políticos, Madril, 1968.
- TOMÁS Y VALIENTE, Francisco, “Los «derechos históricos» de Euskadi”, *Sistema*, 31 (uztaila 1979).
- VÁZQUEZ DE PRADA, Mercedes, *Negociaciones sobre los Fueros entre Vizcaya y el poder central. 1839–1877*, Caja de Ahorros Vizcaína, Bilbo, 1984.

Aitziber Irigoras